

TURKIY DUNYO AMALIY SAN'ATIDA RAMZ, SHAKL VA RANG FALSAFASI

Shukurlayeva Naima Urishboyevna

Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti, Amaliy Grafika va badiiy fotografiya kafedrası, o'qituvchi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17543191>

Annotatsiya. Ushbu maqolada turkiy amaliy san'at ramz, shakl va rang orqali inson dunyoqarashi, ma'naviy qadriyatlar va estetik uyg'unlikni ifodalaydi. Naqsh, timsol va ranglar qadimiy turkiy falsafa, diniy e'tiqod va tabiat bilan uyg'unlik g'oyalarini vizual tarzda yetkazadi.

Kalit so'zlar: turkiy amaliy san'at, ramz, shakl, rang, naqsh, semiotika, estetik uyg'unlik

Annotation. This article examines how Turkic applied art expresses human worldview, spiritual values, and aesthetic harmony through symbols, shapes, and colors. Patterns, motifs, and colors visually convey ancient Turkic philosophy, religious beliefs, and harmony with nature.

Keywords: Turkic applied art, symbol, shape, color, pattern, semiotics, aesthetic harmony

Аннотация. В данной статье рассматривается, как тюркское прикладное искусство через символы, формы и цвета отражает мировоззрение человека, духовные ценности и эстетическую гармонию. Узоры, мотивы и цвета визуально передают древнюю тюркскую философию, религиозные верования и гармонию с природой.

Ключевые слова: тюркское прикладное искусство, символ, форма, цвет, узор, семиотика, эстетическая гармония.

Semiotika — belgilar, timsollar va ramzlar tizimini o'rganadigan fan bo'lib, u orqali inson mulqoti, madaniy ifoda va san'at asarlari mazmuni tushuniladi. Belgilar atamasi keng ma'noda har qanday ko'rinadigan, eshitaladigan yoki seziladigan signalni ifodalaydi, timsol esa ma'lum bir tushuncha yoki g'oyani ramziy tarzda aks ettiradi. Ramz esa o'z navbatida kengroq madaniy, diniy yoki falsafiy kontekstda ma'no hosil qiladigan, ko'pincha umumiy ijtimoiy qabulga ega bo'lgan belgi tizimidir. Shunday qilib, semiotika inson tafakkuri va madaniy tajribani vizual va konseptual belgilar orqali tahlil qilish imkonini beradi. San'at esa, o'z navbatida, shakl, rang va kompozitsiya orqali mazmunli ramzlarni yaratadi. Har bir naqsh, chiziq, geometrik shakl yoki rang kombinatsiyasi nafaqat estetik qadriyatni, balki ma'naviy, kosmogonik va ijtimoiy g'oyalarni ham ifodalaydi. Masalan, turli madaniyatlarda oq rang poklik va nur timsoli sifatida qabul qilinsa, qizil rang energiya, hayot va himoya ramzi sifatida ishlatiladi. Shu nuqtai nazardan, san'at asarlarini to'liq tushunish uchun ularni faqat vizual kontekstda emas, balki semiotik va madaniy kontekstda ham tahlil qilish zarur bo'ladi.

Semiotikaning san'atni tushunishda roli shundan iboratki, u ramzlarning chuqur mazmunini aniqlash, ular orqali madaniy xotira va falsafiy g'oyalarni anglash imkonini beradi. Belgilar va timsollarni o'rganish orqali, tomoshabin yoki tadqiqotchi san'at asarining nafaqat tashqi estetik chiroyini, balki undagi tarixiy, diniy va falsafiy qatlamlarni ham his qilishi mumkin. Shu bois, turkiy amaliy san'atni semiotik tahlil qilish uning ramz, shakl va rang uyg'unligini chuqur anglashga, madaniy va falsafiy kontekstini ochishga xizmat qiladi.

Turkiy amaliy san’atda ramzlar ko‘pincha tabiat va hayvonot olami orqali ifodalanadi. Har bir ramz o‘zining semantik qatlamiga ega bo‘lib, turli madaniy, ijtimoiy va diniy mazmunlarni ifodalaydi. Masalan, qush timsoli turkiy naqshlarda erkinlik, ilohiy olam bilan bog‘liqlik, ruhiy ko‘tarilish va osmon bilan inson orasidagi bog‘liqlik ramzi sifatida keng qo‘llanilgan. Qushning turli turlari turli ma’nomalarni hosil qilishi mumkin: masalan, burgut kuch va jasorat, koptok qush esa himoya va o‘rnak sifatida talqin qilinadi. Tuya ramzi esa chidamlilik, sabr-toqat va uzoq yo‘lga bardoshlilikni ifodalaydi. Qadimgi turkiy xalqlar uchun tuya nafaqat transport vositasi, balki hayot va iqtisodiy barqarorlik timsoli bo‘lgan. Shu sababli, tuya timsoli naqshlarda turkiy jamiyatdagi chidamlilik, bardoshlilik va uzoq muddatli maqsadlarni ramziy tarzda ifodalagan. Bo‘ri ramzi kuch, himoya va jamoaviy birlikni ifodalaydi. Bo‘rining o‘rganish, himoya qilish va hujum qilish qobiliyati turkiy xalqlarning tabiat bilan uyg‘unlik va jangovar ruhiyatini ramziy tarzda aks ettiradi. Ot esa harakat, tezlik, kuch va erkaklik energiyasini bildiradi. Otning inson hayotidagi roli, uning harakatlantiruvchi va himoya qiluvchi xususiyatlari orqali timsol shaklida naqshlarda aks ettirilgan. Shu tariqa, hayvonot ramzlari turkiy xalqlarning ma’naviy dunyoqarashi, ijtimoiy tuzilishi va tabiat bilan uyg‘unligining murakkab qatlamlarini ochib beradi.

Shuningdek, geometrik shakllar va spirallar turkiy naqshlarda keng qo‘llanilgan. Spirallar, aylana va radial naqshlar ko‘pincha kosmogonik g‘oyalarni, abadiyat va vaqtning doimiy aylanishini ifodalaydi. Masalan, spiral naqshlar hayot va o‘lim, kun va tun, yil fasllari kabi tabiat tsikllarini vizual tarzda ifodalaydi. Markazdan tarqaluvchi radial naqshlar esa kosmik tartib va olamning uyg‘unligini ko‘rsatadi. “Hayot daraxti” timsoli inson, tabiat va olam o‘rtasidagi uyg‘unlikni ifodalaydi. Daraxtning ildizlari bilan yerga, shoxlari bilan osmon olamiga bog‘lanishi inson va tabiat, moddiy va ruhiy olamning birligini ramziy qiladi. Shu bilan birga, daraxt timsoli hayotning uzluksizligi, avlodlar bog‘liqligi va tarixiy xotirani ifodalash imkonini beradi. “Ko‘z” timsoli esa yomon nigohdan himoya, ruhiy nazorat va tabiat olamidagi muvozanatni saqlash ramzi sifatida qadimiy turkiy san’atda keng qo‘llangan. Bu timsol nafaqat shaxsiy himoya vositasi, balki jamoaviy va diniy kontekstda ham ahamiyatga ega bo‘lgan.

Ramzlar orqali inson dunyoni anglash, diniy e‘tiqod va kosmik tartibga oid tushunchalarni vizual va estetik tarzda ifodalash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Turkiy amaliy san’atda ramzlar nafaqat tashqi ko‘rinish va bezak vositasi, balki falsafiy, kosmogonik va ijtimoiy ma’nomalarni etkazuvchi muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Ular orqali qadimiy turkiy jamiyatning tabiatga, ruhiyatga va jamiyatga bo‘lgan qarashlari, shuningdek, insonning o‘zini va atrofdagi olamni anglash usullari tasvirlanadi.

Har bir shakl nafaqat vizual element sifatida ishlatiladi, balki u falsafiy, kosmogonik va madaniy ma’nomalarni yetkazuvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Geometrik tartib, simmetriya, ritm va markaziy yoki radial kompozitsiyalar san’at asarlarida vizual muvozanat va harmoniyani yaratadi, tomoshabinga ruhiy tinchlik va estetik zavq beradi. Masalan, gilam va kashtachilikda markazdan tarqaladigan naqshlar tabiatdagi tsikllar, kosmik tartib va vaqtning uzluksizligini ramziy tarzda ifodalaydi. Takrorlanuvchi geometrik elementlar esa tartib va uyg‘unlikni, inson va olam o‘rtasidagi muvozanatni ko‘rsatadi. Shu tariqa, naqshlarning ritmik takrorlanishi orqali vizual qiyofa nafaqat estetik, balki falsafiy ma’no kasb etadi. Shakl va timsol birligi turkiy amaliy san’atda ruhiy va madaniy ma’no yaratishda muhim vosita hisoblanadi. Har bir geometrik yoki figurativ shakl timsol bilan birga ishlatilganda, insonning ma’naviy olam bilan uyg‘unligini, tabiat va kosmik tartibga bog‘liqligini ifodalaydi. Masalan, doira shakli abadiyat va mukammallik ramzi sifatida, uchburchak esa erkinlik va kuchni bildiruvchi falsafiy element

sifatida ishlatiladi. Radial va simmetrik kompozitsiyalar esa insonni markazga, kosmik va ma'naviy uyg'unlikka yaqinlashtiradi.

Shu bilan birga, turkiy amaliy san'atda shakl va naqshlar orqali estetik zavq bilan birga, ijtimoiy va diniy qadriyatlar ham ifodalanadi. Kompozitsion uyg'unlik orqali naqshlar tomoshabinga faqat ko'rish zavqini emas, balki ruhiy va madaniy qirralarni ham etkazadi, qadimiy falsafiy tushunchalarni vizual tarzda anglash imkonini beradi. Turkiy naqsh va ramzlarning vizual tili ranglar orqali yanada chuqurlashadi, ular san'at asarining semantik qatlamini yaratishda markaziy rol o'ynaydi. Har bir rang o'ziga xos his-tuyg'u, falsafiy yoki diniy mazmunni aks ettiradi va san'at asarining umumiy ma'nosini chuqurlashtiradi. Oq rang ko'pincha poklik, nur va ma'naviy tozalik timsoli sifatida ishlatiladi. Masalan, o'rta asr turkiy kashtachilik va gilamlarda oq rang fon sifatida ishlatilib, naqshlarning ruhiy va vizual aniqligini oshiradi, shuningdek, diniy marosimlarda tozalik va muqaddaslik ramzi sifatida talqin qilinadi. Qizil rang esa hayotiy energiya, kuch, himoya va jangovar ruhiyatni ifodalaydi. Gilam va kashtachilikda qizil rang bilan ajratilgan chiziqlar yoki geometrik shakllar oilani, ijtimoiy birlikni va tabiat kuchlarini ramziy tarzda ifodalaydi. Masalan, O'rta Osiyo turkiy xalqlari gilamlaridagi qizil rang markaziy naqsh elementlarini ajratib, tomoshabinning diqqatini ma'naviy va ijtimoiy g'oyaga qaratadi. Ko'k rang tinchlik, osmon bilan bog'liqlik va ilohiylik ramzi sifatida qadimiy turkiy naqshlarda keng qo'llanilgan. Masalan, Anadolu hududida gilam va kashtachilik asarlaridagi ko'k fon va chiziqlar osmon olamining doimiyligini va insonning ruhiy olam bilan uyg'unligini ifodalaydi. Shu bilan birga, yashil rang tabiat, yangilanish, hayot va o'sish ramzi sifatida ishlatiladi. Turkiy naqshlarda yashil rang elementlari ko'pincha o'simlik timsollarida qo'llanilib, tabiat bilan uyg'unlik va hayot davrini aks ettiradi. Qora rang esa himoya, kuch va chuqurlik ramzi sifatida ishlatiladi. Misol uchun, Oltin O'rda va O'rta Osiyo gilamlarida qora rang markaziy va chegaraviy naqshlarda qo'llanib, naqshning vizual aniqligini oshiradi va unga falsafiy vazn bag'ishlaydi. Shu bilan birga qora rang diniy ramzlar va himoya ma'nosini ham ifodalaydi, yomon nigohdan yoki salbiy energiyadan himoya sifatida qadimiy amaliy san'atda keng qo'llangan.

Ranglarning uyg'unligi nafaqat estetik zavq bag'ishlaydi, balki turkiy falsafada kosmik tartib va tabiat bilan uyg'unlikni aks ettiradi. Ranglar va ramzlarning birlashishi san'at asariga ruhiy va falsafiy qatlam qo'shadi, diniy va ijtimoiy kontekstni ochib beradi. Shu tariqa, turkiy amaliy san'atdagi ranglar faqat ko'rish zavqi bilan cheklanmay, tomoshabinga qadimiy dunyoqarash, ma'naviy tajriba va madaniy xotirani anglash imkonini beradi.

San'atning vizual va ma'naviy uyg'unligi turkiy amaliy san'atda timsol, shakl va rangning “uchlik” tizimi orqali namoyon bo'ladi. Ushbu birlik san'at asarining barcha qatlamlarini birlashtiradi, kompozitsion muvozanatni ta'minlaydi va tomoshabinga ruhiy uyg'unlik hissini beradi. Har bir naqsh, geometrik shakl yoki rang elementi o'zaro bog'lanib, umumiy ma'noni yaratadi va qadimiy falsafiy g'oyalarni vizual tarzda yetkazadi. Masalan, gilam va kashtachilik asarlarida markaziy timsol doira yoki daraxt shaklida bo'lib, uning atrofidagi geometrik naqshlar va ranglar bilan uyg'unlashadi. Shu tarzda nafaqat vizual chiroy hosil qilinadi, balki tomoshabinga ruhiy tinchlik, kosmik va tabiiy tartib bilan uyg'unlik hissi yetkaziladi. Ranglar va shakllarning moslashuvi esa qadimiy turkiy falsafa va diniy e'tiqodlarni ifodalashda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Bugungi kunda ushbu qadimiy ramzlar zamonaviy turkiy dizayn va bezak san'atida yangicha talqin qilinmoqda. Masalan, mehmonxonalar, davlat muassasalari va milliy brend dizaynlarida qadimiy geometrik naqshlar va timsollar zamonaviy rang kombinatsiyalari bilan

uyg'unlashtirilib, milliy identifikatsiya va madaniy merosni saqlashda muhim rol o'ynaydi. Shu tariqa, qadimiy ramzlar estetik qadriyatdan tashqari, madaniy va milliy ongni uyg'otuvchi vositaga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov, A. (2020). *O'zbek amaliy bezak san'atining ramziy tizimi*. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. Ertürk, M. (2018). *Türk Sanatında Sembol ve Renk Anlayışı*. Ankara: Kültür Yayınları.
3. Mirzaahmedova, D. (2019). “Naqshlarda falsafiy timsollar va ularning semantik tahlili.” *San'atshunoslik jurnali*, №3, 45–53.
4. Nasriddinov, B. (2021). *Rang va ramz falsafasi: Sharq an'alarida*. Samarqand: Registon.
5. Yücel, S. (2017). “Türk kültüründe kozmik semboller.” *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 28(2), 77–92.